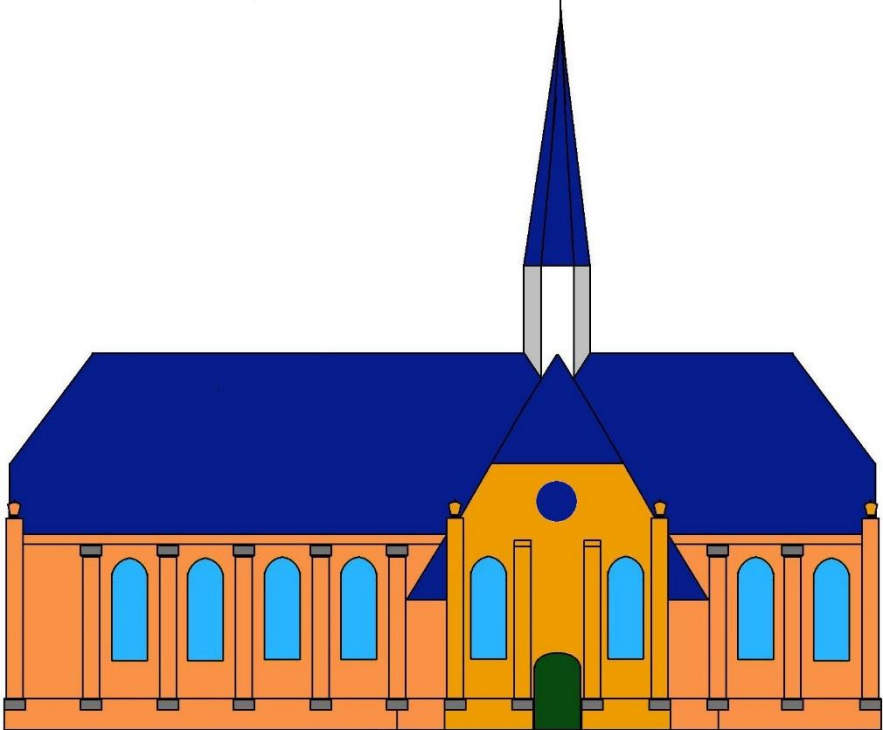

DE KRUISKERK VAN 'T VEEN

DE VERGROTE KERK UIT DE JAREN 1766-1801

©Albert Metselaar, 2016 albertmetselaar@home.nl

Wanneer je bijgaande kerk ziet, en mensen zou vragen, waar die dan wel staat of heeft gestaan, dan zijn er maar weinig die daar de Grote Kerk in herkennen. Zo zag hij er echter uit in de periode 1766-1801. We kijken vanaf het zuiden.

Er was nog steeds sprake van een kruiskerk. Er was geen sprake meer van een Byzantijns kruis met gelijke armen, maar van een Latijns kruis, met één gedeelte langer uitgebouwd, en een toren op het middelpunt van het kruis. Zoals nog steeds heel wat kathedralen en andere oude kerken eruit zien, wat betreft het grondvlak. De verbouwing had alles te maken met de groei van het streekdorp Hoogeveen. De groei van het kerspel Hoogeveen ging in de 17e en de 18^e eeuw onverminderd voort. Er ontstond in de eerste helft van de 18de eeuw lintbebouwing rond het Noordse Opgaande, het Hollandscheveldse Opgaande, het Krakeel en het Alteveerse Opgaande. De bewoners van deze gebieden bleven aangewezen op de moederkerk. In 1751 richtte dr. H.J.Carsten een verzoek aan Heer Johan van Echten, namens de 'Carspil-liden' van Hoogeveen, waarin hij onder meer aangaf: 'Nog bevinden de karspel-

luiden dat alszo het karspil van tijd tot tijd groter wordt. Zodanig, dat de kerk veel te klein is, niet boven de helft van haar in de kerk geplaatst kan worden. Het voorstel werd gedaan om de kerk te vergroten *'door 't uitzetten van een hoek of anders*'. De kerk was zo klein, dat hooguit de helft van de mensen uit het kerspel er een plaatsje kon vinden. Ook werd in de brief gewezen op de kapotte ramen, die niet of veel te laat gerepareerd werden. Heer Johan van Echten legde de klachten naast zich neer. Als vertegenwoordiger van het totale college van directeuren van de Compagnie van 5000 Morgen, was hij de aangewezen persoon om het op te pakken.

In 1757 wees de Drost van Drenthe de Heer van Echten erop dat de kerk te klein was geworden. De kerkeraad, zo schreef de Drost, klaagde over *'kleinheid der kerke, kunnende de menigte der hoorderen niet bevatten, en dat het daarom zeer benauwd in dezelve was, waarom zij wel gaarne enige opening in de koepel wilden hebben*'. Met 800 mensen in een veel te kleine kerk geperst, zonder enige ventilatie moet het inderdaad niet uit te houden zijn geweest. De Heer van Echten was op dat moment Roelof van Echten (1731-1797), de opvolger van de op 11 maart 1757 in de kerk van het Hoogeveen begraven Johan van Echten. Voor de laatste was een rouwbord in de kerk opgehangen, een gewoonte in die dagen, dat er nu nog hangt. Of de opening in de koepel er na deze brief wel kwam, dat weten we niet, maar de kerk was en bleef te klein.

Roelof van Echten zat met een probleem. Sinds 1683 hadden de bewoners van Zuidwolder Hoogeveen toestemming van het Landschapsbestuur om een eigen kerk te bouwen en een eigen predikant te benoemen. Dat was tot nog toe niet gebeurd. Zou men alsnog gebruik maken van deze toestemming, dan zou de kerk van Hoogeveen groot genoeg zijn. Zouden ze dit doen na de voorgenomen vergroting, dan zou de kerk zelfs te groot zijn en zouden er banken onverhuurd blijven. Een bijkomend probleem was dat de groei van Hoogeveen niet meer in de plaats zelf zat, maar in de buitengebieden. Als er een kerk in het Hollandsche Veld gebouwd zou worden, zou een vergroting van de kerk van Hoogeveen ook niet meer nodig zijn. Inmiddels was ook duidelijk dat de grote gemeente van Hoogeveen niet meer door één predikant bewerkt kon worden. Hoe moest het traktement van een tweede predikant betaald worden? De inwoners van Zuidwolder Hoogeveen hadden in die dagen al moeite met het meebetalen aan het traktement van de ene predikant. En hoe zat het met een pastorie voor een tweede predikant? Er waren al problemen rondom de huisvesting van de ene predikant, want ds. De Vriese had een eigen huis en zijn opvolger moest een pastorie van het kerspel Hoogeveen.

Roelof van Echten liet zich door deze problemen niet afremmen en ging voortvarend te werk. De genoemde problemen werden door hem onder woorden gebracht in een brief aan Drost en Gedeputeerden van de Landschap Drenthe. Hij zocht tevens contact met C. Kooistra, architect te Groningen. In februari 1765 lag Hoogeveen verborgen onder een dik pak sneeuw. Op 17 februari zou Kooistra naar Roelof van Echten, maar hij kwam vanwege de sneeuw en het slechte toenmalige wegennet niet verder dan Assen. Daar huurde hij een voerman in, die hem door de diepe sneeuw naar het Hoogeveen wist te leiden. De voerman kreeg er f 2.50 voor, twee en een half dagloon, zodat we weten dat de weg van Assen zo lang en moeilijk was, dat de

voerman pas de andere dag weer terug kon. Hij was drie volle dagen in Hoogeveen en sprak uitvoerig met Roelof van Echten. Samen maakten ze plannen over het vergroten van de kruiskerk. We stellen ons voor dat ze in en rond de kerk op en neer wandelden, de constructie van alle kanten bekeken en mogelijkheden opperden om deze uit te bouwen. Tussentijds werd een bezoek gebracht aan de herberg van Johannes Meijer, waar onder het genot van een goed glas werd doorgepraat.

**Roelof van Echten (1731-1797),
drijvende kracht achter de grote
verbouwing van 1766, als
vertegenwoordiger van de
Compagnie van 5000 Morgen.**

In maart 1765 werden de plannen uitgetekend en een bestek opgemaakt. De kosten van architect Kooistra voor dit plan waren *f* 50,-. Dat de uitbreiding er zou komen, dat stond voor Roelof van Echten zo vast, dat hij tussentijds al de eerste stenen liet komen. De kerkmeester Jan Borchards Prijs had contacten met een steenhandelaar, met de sprekende naam Willem Tiggelaar. Deze stuurde een rekening aan Jan Borchards Prijs voor een partij van 9000 grauwe moppen (van *f* 7.5.-- per duizend) en 4000 bleke moppen (van *f* 5.5.-- per duizend). De stenen werden op 3 mei 1765 geladen door schipper Hendrik Vos, die de lading naar

Hoogeveen zou brengen. Terwijl de tekeningen en het bestek nog niet rond waren en er nog belangrijke hobbels genomen moesten worden, was Roelof van Echten er zo van overtuigd dat alles in orde zou komen, dat de stenen al op de wal gezet konden worden. Schipper Hendrik Vos betaalde de 4de mei de eerste *f* 50 aan Willem Tiggelaar en voer zijn zware vracht naar het Hoogeveen.

In juni 1765 was er op het Hoogeveen een zware delegatie van het Landschapsbestuur om knopen door te hakken. De Heer van Ansen, gedeputeerde Lunsingh en landschrijver Ellents kregen uitleg van schulte Beuker (Echtens Hoogeveen), schulte Carsten (Zuidwolder Hoogeveen) en ette Meyer uit Hoogeveen. Er werd een inschatting gemaakt van de situatie, er werd onderhandeld en er werden knopen doorgehakt. De kerk zou vergroot worden, er zou een tweede pastorie gebouwd worden met steun van het Landschapsbestuur en er zou een tweede predikant aangesteld kunnen worden. Het recht van collatie (kiezen en benoemen) van de predikant zou bij het Landschapsbestuur liggen. De vergroting van de kerk zou *f* 9000,- moeten kosten. Men besloot tevens dat het bij één vergroting zou blijven. Als de kerk weer te klein werd, zou er een nieuwe kerk in de velden worden gebouwd. De tweede predikant van Hoogeveen zou dan naar de velden gaan.

Uit de stukken krijgen we soms de indruk dat de familie Van Echten zelf het bouwen en de verbouwingen betaalde. Dat blijkt bij nader inzicht niet zo te zijn. De kosten werden steeds betaald uit het fonds voor kerk, school en armen 'Ad Pios Usus', en de gelden waren afkomstig van giften, leningen, of de inkomsten van de kerkenkavel. Roelof van Echten was ook niet persoonlijk verantwoordelijk voor de kerk, dat was nog steeds het college van directeuren van de Compagnie van 5000 Morgen. Hij handelde dus namens die Compagnie, en moest alles daar afstemmen. Op 18 januari 1766 was er een bekendmaking, dat de Hoogeveense kerk verbouwd zou worden en dat aannemers hiervoor konden inschrijven. Op 31 januari werd de kerkverbouwing aanbesteed. Hendrik Beugelink, meester metselaar uit Meppel, werd hoofdaannemer voor een bedrag van f 1040,-. Zijn borg was Warner Steenbergen. Hendrik Beugelink verdeelde het werk met drie onderaannemers. Het waren Jan Pijl, Jan Roelofs Booijis en Warner Steenbergen.

Een bijzonder moment was de aankomst van 31 grote stukken bewerkte natuursteen. Het ging om:

- 8 buiten-basementen en 8 kapitelen, bedoeld om buiten boven- en onderaan in de dikkere muurgedeelten ingemetseld te worden, zodat de indruk zou ontstaan van een ingemetselde zuil. Verder 10 stukken Bremer zandsteen en 6 stukken Bentheimer zandsteen.
- 6 basementen voor onder de in de kerk op te richten zuilen, van Bremer zandsteen.
- een 'scriptie en wapenstuk'. Oftewel, een steen met letters en een wapen.
- een plint of drempel onder het 'wapenstuk' van Bentheimer zandsteen..
- 2 dekstenen 'tot boven rollaag' van Bremer zandsteen.
- voor de nieuwe westdeur van de kerk van Bentheimer zandsteen 2 onderplinten, 2 stukken steen om een boog boven de deur te maken en een sluitstuk.

Aan steen en arbeidsloon vertegenwoordigde deze lading een bedrag van f 549.7.-. De stenen waren bewerkt in Groningen en daar besteld bij de architect C.Kooistra zelf. Op 22 maart 1766 reageerde Kooistra per brief op een schrijven van kerkmeester Jan Borchards Prijs, waarin we lezen: '(...) *dat de stenen alle klaar zijn, behalve het wapen- of inscriptiestuk, dat is onder handen, en heden over 8 dagen klaar. Maar wat de korenschepen of schippers aangaat heb ik mij ter stond laten informeren, maar hier niet zijnde, en ook van het voorjaar nog niet hebben geweest, zodat het mij niet doenlijk is, de stenen opzicht dezès te zenden(....)*' Kooistra vroeg om nader order. Blijkbaar zette Jan Borchards Prijs wat meer druk op de ketel, want van de brokken zandsteen zou afhangen of het werk wel of niet stil zou komen te liggen. Er is ook sprake van het verhouwen van hoekstenen. Blijkbaar werden er twee stukken zandsteen van de oude kruiskerk hergebruikt, maar moesten ze daarvoor verzaagd worden. Omdat ook de stukken zandsteen uit de kerk van 1766 later weer werden hergebruikt, moeten er in de huidige kerk dus stukken zandsteen verwerkt zitten die hier in 1652 al in de kruiskerk werden ingemetseld. Kom er maar eens achter om welke stenen dat gaat! Op 29 maart schreef Kooistra een verlossend briefje. Ook het 'wapenstuk' was inmiddels klaar en de stenen konden weg. Het was nog de vraag of de schipper wel tot Hoogeveen kon komen. De Hoogeveensche Vaart was betrekkelijk smal, en de 'verlaten', sluizen met een enkel stel deuren, waren gebouwd op de smalle turfschepen.

Tussentijds werden er ook andere stenen geladen. Willem Tiggelaar liet 2 april 1766 nog eens 9000 beste klinkers en 4000 grauwe moppen aan boord brengen van de praam van Albert Hermens Klinkien, zodat deze vracht ook richting Hoogeveen kon. Schipper Gerrit Berents van de Rotteval haalde in april 1766 nog 10.000 beste klinkers en 4000 geglazuurde dakpannen uit Harlingen. Voor de hele uitbreiding waren 176.000 stenen nodig. De kleinere gebakken stenen konden in porties aan boord worden gebracht. De zandstenen ornamenten waren te zwaar om zelf aan boord te tillen. Vier knechten van Kooistra deden er op 8 april 1766 een volle dag over om de zware stukken met een kleine kraan goed in het graanschip te krijgen. De stenen werden later hergebruikt bij de volgende uitbreiding van de kerk, zodat ze op één na nog steeds te zien zijn. Doordat er voor die latere verbouwing extra kapitelen, basementen en stukken bij deuren nodig waren, weten we niet welke stenen uit 1766 stammen. Dit dus nog los van de verhouwen stenen uit 1652. Kooistra diende de volledige rekening in bij de kerk. Het arbeidsloon van de architect, van zijn steenhouders en de kosten van de natuursteen bedroeg in totaal f 810.-. Kooistra ontving zijn geld twee jaar nadien op 20 februari 1768.

Er is al enkele malen gesproken over het 'wapenstuk'. Het 'wapenstuk' had een afmeting van 43x32x10 duim, globaal 108x80x25 centimeter. Op dit stuk uitgebeitelde siersteen stonden een tekst en een wapen, waarschijnlijk van de familie Van Echten. Het was bestemd voor de in 1766 opgetrokken westgevel, bij de nieuwe ingang van de kerk. Wat is er geworden van dit 'wapenstuk'? In het muurwerk van de huidige kerk lijkt het onvindbaar. Op de plaats waar het logischerwijs gezeten kan hebben, vinden we nu schijnbaar een andere sierlijke steen: die met de tekst van de

bouw en de verbouwing (*'Anno 1652 gebouwt, anno 1766 vergroot'*). De tekst zegt niets over vergrotingen van latere datum, en de gebruikte lettering is eerder 18de dan 17de eeuws. Wat verder opvalt is, dat het schild, omgeven door een cartouche, vrij leeg is. Twee opmerkingen over bouw en verbouw, en dat is het. Het was esthetisch gezien mooier geweest om grotere letters te gebruiken of deze kleinere lettering aan te brengen op een kleiner vlak, als we er tenminste van uit gaan dat het de bedoeling was dat de steen er zo

Het wapen van Van Echten en het 'wapenstuk'.

Uit zou zien. Een logische conclusie lijkt dat de huidige gedenksteen het 'wapenstuk' uit 1766 is. Roelof van Echten liet het aanbrengen ter herinnering aan de bouw door zijn familie, en aan de vergroting onder zijn leiding, met op de steen de bouwgegevens en nog meer. Wat dat 'nog meer'

geweest is, behalve zijn familiewapen, is onduidelijk. In de Franse Tijd werden alle herinneringen aan de familie Van Echten uit de kerk verwijderd. Toen werd alles van de steen gehakt wat de toenmalige kerkbestuurders onwelgevallig was. Het wapen van de Van Echten verdween overal waar het te vinden was. De huidige gevelsteen heeft geen glad oppervlak. Bij een onderzoek in 1937 waren er op deze steen nog vaag letters te onderscheiden, en werd genoteerd: '..... door S.H... A... / Gelegd .../'. Het 'wapenstuk' uit 1766, zeer waarschijnlijk dus identiek aan de huidige gevelsteen in de westgevel, moet een gedenksteen zijn geweest, met daarop het wapen en de naam van de Van Echten, als herinnering aan de eerste steenlegging van dat jaar. Wat we er nu nog van kennen is een verminkt restant.

Hendrik Beugelink en consorten hadden het voorlopig druk met de eerste werkzaamheden. Kort na 1 maart 1766 togen de werknemers naar de kerk. Allereerst werd het torentje, midden op de kruiskerk, met al zijn gebinten voorzichtig uit elkaar gehaald en afgevoerd naar beneden. Alle delen werden op de grond opgeslagen. De ontstane opening in het dak werd volledig afgedekt, zodat het niet inregende. Vervolgens werd het wolfdak van de westelijke vleugel verwijderd. Pannen, latten, spanten, zolder, balken, alles werd uit elkaar gehaald en soort bij soort op de grond gelegd. Zo mogelijk zou alles hergebruikt worden. De muren van de westvleugel werden vervolgens tot op de fundamenteën weggebroken. De stenen werden schoongemaakt en gesorteerd. Hele en halve stenen, alles op zijn eigen plaats. De zerken, grondtegels van de kerk, werden uit de vloer gehaald en ook schoongemaakt en gesorteerd. Om de kerkdiensten in de drie andere vleugels te kunnen laten doorgaan, werd het gat in de zijkant zoveel mogelijk afgedicht.

De nieuwe zijvleugel werd 60 voet lang (ongeveer 18 meter) en 52 voet breed (ongeveer 15,6 meter). Bij de opbouw van de muren moesten Hendrik Beugelink en consorten hun arbeiders laten werken naar het voorbeeld van de nog overeind staande muren van de oude kruiskerk. Omdat later ook weer gekeken is naar de overeind staande muren, kunnen we zeggen dat ook de huidige kerk in zijn uiterlijke bouwenmerken veel heeft van de oorspronkelijke kruiskerk. Het gebouw van 1652 was steeds weer het voorbeeld voor de nieuwbouw: de pilasters, de ramen, de nissen en het metselwerk. We zien dat nog het beste terug in het middenstuk van de huidige westmuur. Daar zien we de vier binnenste pilasters dichter bij elkaar staan dan de buitenste pilasters. Deze vier pilasters laten zien hoe ze vanaf 1652 in de eindgevels van de vleugels van de kruiskerk stonden. Net zoals in het midden van de andere drie eindgevels een deur gevonden werd, werd ook in de nieuwe westgevel één deur aangebracht. Gelet op de notitie van de boog boven de deur in de westgevel, moet er vanaf 1766 een deur in het midden van de gevel geplaatst zijn met een rondlopende bovenkant.

Zes eikenhouten pilaren zouden het dak gaan dragen. Het dak bestond uit twee naast elkaar geplaatste kappen, waardoor er een tweebeukige hallenkerk werd opgebouwd. Zo werd dit gedeelte van de kerk toen niet genoemd. Men sprak kortweg van '*het nieuwe end*'. De spanten werden gesteld, de latten erop aangebracht en er werden dakpannen gelegd. Het hoogste punt werd pas op het laatst bereikt: de top van de toren. De toren werd opgebouwd op de westkant van de nieuwe vleugel,

boven de twee 'binnenste', meest westelijke pilaren. De verplaatsing van de toren moet de kerk een geheel ander aanzien hebben gegeven. Geen ranke toren meer, boven een aan alle kanten gelijk gebouw en precies in het midden. Nu stond er een toren op een geheel ander gebouw, waarvan vooral het grote in 1766 gebouwde *'nieuwe end'* de aandacht trok en dit nog eens te meer door de hierop geplaatste toren. Dat dit zo gemakkelijk kon, dat komt omdat het geen 'toren' was, geen van de grond af opgebouwd hoog opgaand bouwwerk, maar een dakruiter: gebouwd op de balken en spanten van het dragende dak, waarbij het gewicht werd opgevangen door de pilaren. In de volksmond heet ook een dergelijk bouwsel gewoon 'toren'.

Tijdens de verbouwing gingen de kerkdiensten gewoon door. Er werd getrouwd, er werd begraven, er werd gedoopt. Er werd ook gewoon avondmaal gevierd in de met steigers omgeven kerk. Wijnkoper en herbergier Johannes Meijer leverde in 1766 32 kannen wijn voor het sacrament op 30 maart, 6 april, 21 en 28 september en 25 en 28 september. De kerk was niet zo'n snelle betaler. Op 21 juni 1768 voldeed men de wijnrekening van alle kannen wijn vanaf 28 september 1760. De enorme drankrekening bedroeg f 130.15.-, ongeveer 22 weeklonen van een arbeider. Klaas Arents Bakker, eigenaar van een bakkerij in het huidige Huis-met-de-Duivengaten, was tijdens zijn leven diaken en ouderling. Zijn weduwe leverde in 1766 het brood voor het avondmaal, ook wel 'kerkbrood' genoemd. Dit avondmaalsbrood werd een dag eerder geleverd dan de wijn.

Het kerkhof werd tijdens de verbouwing zoveel mogelijk vrij gehouden. Alle materialen wilde Kooistra aanvankelijk opslaan op dit kerkhof. Dan stond het dicht bij de bouwplaats. Maar de kerkmeester en Roelof van Echten bedongen dat dit alles op de wal gezet moest worden, langs het Krakeel. Iedere maand werden er wel enkele mensen ter aarde besteld. Jan Hendriks werd 25 februari 1766, net voor het begin van de bouw, zelfs 's nachts begraven. In de kerk werd ook nog begraven, maar dat kwam minder voor. Gedurende het hoogtepunt van de bouwactiviteiten was dit maar twee maal. Jantjen Vos werd op 13 mei in de kerk begraven en Alida Warners Steenbergen op 13 augustus.

Voor een deel van de kerkgangers was er veel veranderd. Wie een bank had in de afgebroken westvleugel, zat in de problemen. Dr. H.J. Carsten was een van hen. Hij schreef op 1 januari 1767 een uitvoerige nieuwjaarsbrief, waarin hij zich excuseerde voor zijn niet aanwezig zijn op een nieuwjaarsbijeenkomst op de *'tweede nieuwjaarsdag'*. Hij kon er niet zijn *'vermits niet lange van mijn vrouw af kan, het kleine kind boven aarde staat, en mijn moeder heel schielijk zeer zwak is geworden'*. Moeder de vrouw was bevallen, was nog niet sterk, het kind was inmiddels al overleden en wachtte op de begrafenis en er waren nog meer zaken die beslag op hem legden. Triest voor Carsten, mooi dat wij zo weten dat er in die dagen al nieuwjaarsbijeenkomsten werden gehouden. Omdat die brief was gestuurd aan de Heer van Echten, mogen we aannemen dat er een bijeenkomst was op het huis te Echten, voor de schulden en andere functionarissen waar hij mee werkte.

De reden van de brief kwam na de allervriendelijkste wensen voor het nieuwe jaar. Mede namens zijn neef, de Luitenant Carsten en andere vrienden verzocht hij of de

familiebank van de Carstens en de bank van de familie Camerling weer in de kerk gezet mochten worden. Dat zou op dat moment kunnen, want de vloertegels lagen inmiddels weer in het uitgebouwde gedeelte. Door de vergroting waren de banken buiten de kerk gezet. Regen en wind eisten hun tol, terwijl de Carstens maar moesten zien, elders in de kerk een plaatsje te vinden. Ze zwierven, zaten dan hier, dan weer daar. Als zijn vrouw weer zover was dat ze naar de kerk kon, zou haar eerste kerkgang beter gaan als de eigen banken weer in de kerk gezet mochten worden. Het antwoord van de Heer van Echten kennen we niet, maar we weten door de brief hoever het was met de verbouwing. Eigenlijk was de ruimte klaar voor gebruik. Evenals de Carstens zullen er meerderen problemen hebben gehad met hun zitplaats. Diverse banken stonden in weer en wind, terwijl de eigenaren een plekje moesten zien te vinden in de toch al overvolle kerk. Maar de diensten gingen door.

De uitbreiding was klaar, maar het was een vrijwel lege vleugel. De oude banken uit de kleine westvleugel waren teruggeplaatst, maar vulden de ruimte niet. Er waren nog geen banken voor de nieuwe gedeelten van de grote vleugel. Deze werden 17 september 1767 aanbesteed. Het ging om 23 banken van 4 personen en 23 van 3 personen voor de zuidkant van het westeinde van de kerk, en 25 banken van 4 personen en 23 banken van 3 personen voor de noordkant. Er waren al twee banken als voorbeeld gemaakt. De nieuwe banken moesten duplicaten worden van de voorbeeldbanken. De kerk zou zelf voor het hout zorgen, maar wat degene die het werk aan zou nemen tekort af zou zagen, zou voor zijn eigen rekening komen. Als een pilaar in de weg zou staan, zou de bank daarop aangepast moeten worden, door hem een plaats te verlengen of te verkorten, voor kosten van de aannemer.

Een bijzondere bepaling was: *'De aannemer of aannemers zullen gehouden zijn des dinsdags en woensdags om 5 uur uit te scheiden om de godsdienst na die tijd onverhinderd te kunnen doen, en des zaterdags avonds de schaafspanen als anders uit de kerk te brengen opdat alles des zondags in goede order het volk kan zitten of staan.'* Dit zegt heel wat over de kerkgang in de 18de eeuw. Iedere dinsdag- en woensdagavond was er kennelijk een kerkdienst of leerbijeenkomst. De aannemer kon de banken ter plekke in de kerk zagen en in elkaar zetten, maar moest op de zaterdagavonden al zijn afval goed opruimen. De doordeweekse bijeenkomsten waren dus voor een kleine groep mensen. Die van de zondag werden door een grote groep bezocht. De zinsnede verklaart tevens waarom er in de kruiskerk in sommige zijvleugels geen banken stonden, en hoe men gekerkt heeft in de vrijwel bankloze westvleugel tot eind oktober 1767: de kerkgangers die geen bank konden huren, stonden tijdens de hele dienst. Alle banken zouden 15 oktober 1767 klaar moeten zijn.

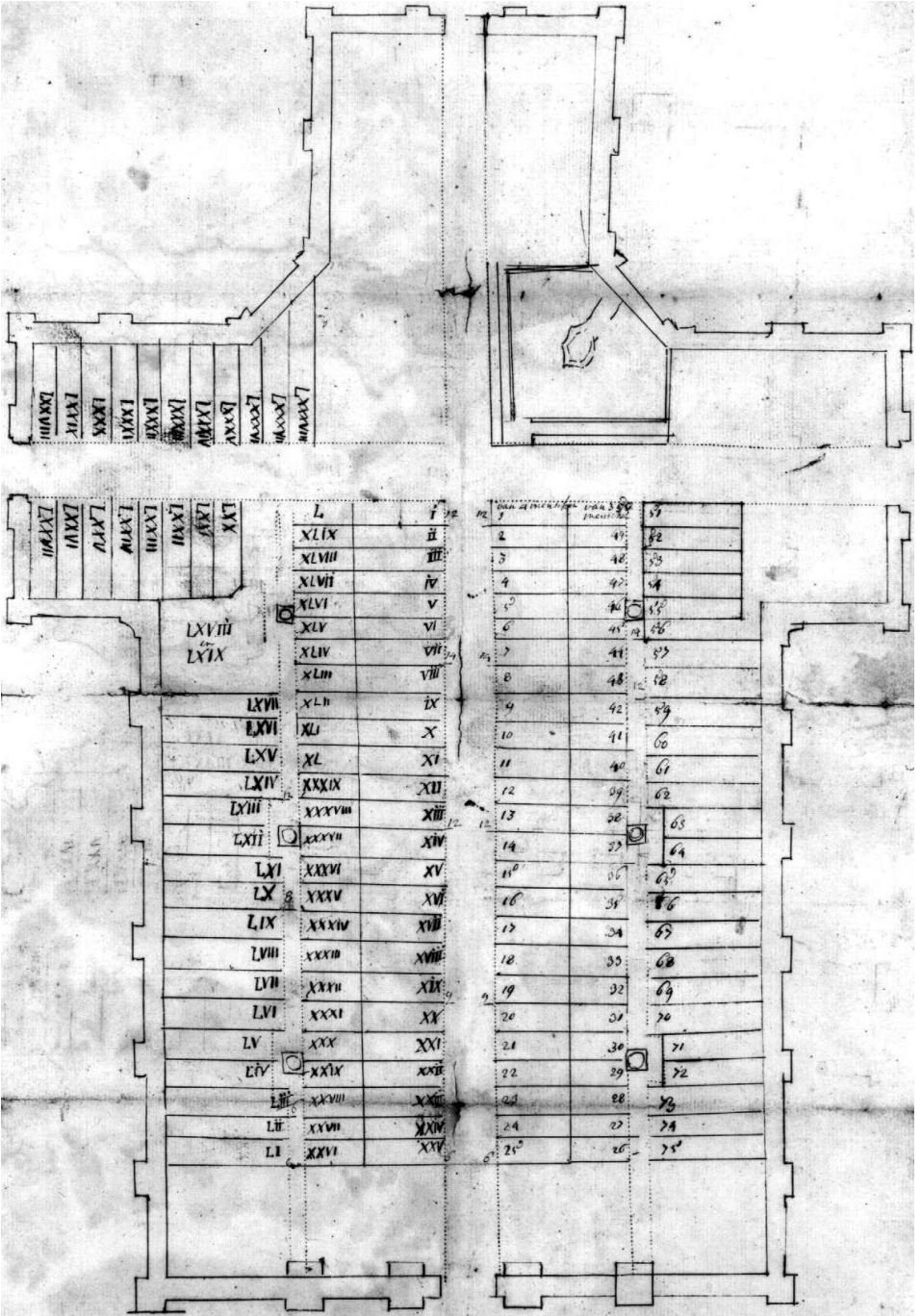
Het werk kwam mooi op tijd af en in de winter van 1767 op 1768 zaten de nieuwe huurders op de vers geleverde banken. De nieuwe westvleugel had handen vol geld gekost, maar de grote groep nieuwe huurders was een flinke garantie voor extra inkomsten. De kerk kon vanaf 1766 ongeveer 1400 bezoekers bergen. We krijgen een indruk van de kerk van 1766 door een tekening, gemaakt om de te verhuuren banken weer te geven. We zien dat het grondpatroon nog steeds dat van een kruiskerk was. Nu had het echter de vorm van het Latijnse kruis: drie korte en één

lange arm. De preekstoel bleef in de nieuwe kerk waar hij daarvoor al had gestaan, in de hoek tussen de oost- en de zuidvleugel. In feite is de oorspronkelijke kruiskerk in 1766 niet meer dan aan één zijde verbouwd en verder van binnen intact gebleven.

Het grootste deel van de zitplaatsen werd in 1767 direct verhuurd. De kerk kon hiervoor jaarlijks *f* 320.- incasseren. Als huurder van een bank in de nieuwe kerk mocht men deze niet verhogen, verbreden of verlengen. Men mocht wel de ruimte tussen de zitting en het voetsteun afdichten als scherm tegen de tocht, mits dat aan de voorkant van de zitting gebeurde. Dit om te voorkomen dat de personen in de banken daarachter geen voetruimte meer hadden. De rugleuning bestond uit slechts een smalle plank. Dit was een manier om de bank goedkoop te houden. De huurder mocht de rugleuning op eigen kosten doortrekken tot de zitting. Men hield er al rekening mee dat een en ander invloed kon hebben op de akoestiek van de kerk. Als de veranderingen aan de banken de predikant minder verstaanbaar zouden maken, dan moest al het aangebrachte materiaal direct weer worden verwijderd. Wie een deurtje wilde maken voor de gehuurde bank, was daar vrij in, mits dit werd afgesloten met een houten 'crap'. Je moest vrij door de kerk kunnen lopen, zonder dat er allerlei deurtjes los stonden, die de doorgang verhinderden. Alle veranderingen waren voor eigen kosten en de kerk zou die niet vergoeden, ook niet als men de bank niet meer huurde en de kerk deze doorgaf aan iemand anders. Het interieur van de kerk moet in de tweede helft van de 18de eeuw een bonte indruk hebben gemaakt door al die verschillende banken met allerhande aanpassingen.

Wie de jaarlijkse huurkosten van de bank wilde terugdringen, kon dat doen door deze 'in beklemming' te nemen. Dat was een soort erfpacht. Men betaalde eenmalig een flink hoger bedrag, en vervolgens jaarlijks een beperkte bijdrage van *f* 1.50. Een dergelijke bank kon men kopen, verkopen en vererven. Als dit gebeurde, moest dit wel aan de kerk worden doorgegeven en dan betaalde men nog eens eenmalig *f* 1,50 extra. Om de banken bij begrafenissen in de kerk gemakkelijker te kunnen verplaatsen, mochten ze nooit met meer dan twee aan elkaar verbonden zijn. In die dagen was het gebruikelijk dat mannen en vrouwen apart zaten. Dat was aanvankelijk ook zo in de Hoogeveense kerk, maar daar werd vanaf 1767 bij de bankenverhuur van afgezien. Het bijeen houden van families in familiebanken was belangrijker dan het scheiden van mannen en vrouwen. Tussen de regels door lezen we ook min of meer, dat wie geen bank kon huren, van zijn partner gescheiden in de kerk moest staan. Want zitten was er dan ook niet bij.

De kerk uit de periode 1766-1801, met ingetekend de banken, genummerd en wel, klaar om te verhuren.

L	I
XLIX	II
XLVIII	III
XLVII	IV
XLVI	V
XLV	VI
XLIV	VII
XLIII	VIII
XLII	IX
XL	X
XL	XI
XXXIX	XII
XXXVIII	XIII
XXXVII	XIV
XXXVI	XV
XXXV	XVI
XXXIV	XVII
XXXIII	XVIII
XXXII	XIX
XXXI	XX
XXX	XXI
XXIX	XXII
XXVIII	XXIII
XXVII	XXIV
XXVI	XXV

1	39	61
2	41	62
3	42	63
4	43	64
5	44	65
6	45	66
7	46	67
8	47	68
9	48	69
10	49	70
11	50	71
12	51	72
13	52	73
14	53	74
15	54	75
16	55	76
17	56	77
18	57	78
19	58	79
20	59	80
21	60	81
22	61	82
23	62	83
24	63	84
25	64	85